

Repensando la identidad étnica

MARTA JUDITH SÁNCHEZ GÓMEZ

*Instituto de Investigaciones Sociales
Universidad Nacional Autónoma de México*

Esti trabaju tien l'oxetivu d'amosar una visión panorámica so les condiciones de vida y la dinámica de reproducción cultural d'un grupu de migrantes zapotecos d'una comunidá del valle de Oaxaca, San Jerónimo Tiacochahuaya, asitiaos anguañu nel área metropolitana de la ciudá de México.

DELLES PRECISIONES NECESARIES

En primer llugar fai falta tener en cuenta los riesgos que trai darréu l'usu del términu "indíxenes". Nun fai falta nin ye pertinente pa esti trabaju afondar na hestoria d'esti términu pa determinar les sos diferentes aceiciones y usos. En xeneral pue dicise que ye una denominación impuesta, usada pa nomar a los "otros", los "non europeos, blancos y civilizaos". Güei esti conceutu tien entovía un aquel peyorativu: "los indios son los inorantes, puercos, fatos, atra-saos, floxos", etc.

Esta connotación peyorativa caltiénse lo mesmo pa los non indios que pa dellos de los mesmos indíxenes. Sicasi, fai falta matizar esta afirmación, porque anque hai grupos

indíxenes que tienen internalizao esta conceición peyorativa, hailos tamién qu'usaren otra vuelta'l términu pa da-y un sen positivu, planteándose asina que los indios son "los primeros", "los verdaderos", "los auténticos habitantes d'esti país, d'América", etc.

Magar que'l nuevu pronunciamientu de la política indixenista d'anguaño plantea'l respetu a la cultura y les tradiciones de los distintos grupos indíxenes y señala que México ye un país pluriétnicu y multicultural, ye importante reconocer la carga negativa que'l conceutu d'indíxena tien güei entovía en distintos sectores de la población del nuesu país.

Lo acabante dicise ye pertinente porque fai falta discutir los términos pa referise a los indíxenes, aspeutu nel qu'ellos mesmos deberíen poder decidir. Los datos que vienen darréu correspuenden a un grupu de zapotecos del valle que tienen internalizada la connotación peyorativa del términu "indíxena". Llámense a sí mesmos *zapotecos*, orgullosos de la so llingua y de los sos vezos y reserven el términu "indíxenes" pa los que "viven en llugares aisllaos, ensin comunicación, son fatos, puercos, zarraos ya inorantes".

Respeutu a esto fai falta faer tamién la consideración que vien darréu. Al falar de los indíxenes suel pensase nuna población de carauterístiques homoxénees. Ye verdá que puen atopase elementos que mos dan una visualización d'esta población comu un conxuntu homoxéneu, pero les diferencies y los matices son pergrandes. Lo mesmo en términos hestóricos qu'económicos, políticos y sociales, los grupos indíxenes de México presenten anguaño condiciones diferentes dafechu que fai falta tener en cuenta magar qu'haya aspeutos asemeyaos.

L'aclaración acabante dicir conséñase porque esti trabayu faise respetu a un grupu en concreto, los zapotecos, y pola mor d'ello nun podrá tomase comu representativa de los migrantes d'otros grupos indíxenes asitiaos na ciudá de

México. Hai que contestualizar agora les carauterístiques del grupu equí estudiáu.

Según el censu de 1990, el zapotecu ye'l quartu grupu n'importancia numbérica nel área metropolitana de la ciudá de México (25.486) y ún de los más numerosos del país. N'Oaxaca hai un total de 319.000. Ye un grupu allugáu nún de los estaos más probes y marxinaos del país, l'estáu d'Oaxaca, estáu que pue considerase perindíxena. En 1990 esti estáu tenía una población total de 3.019.560 habitantes, de los que 2.602.479 tienen más de cinco años y d'ente ellos, 1.018.106 falen dalguna llingua indíxena y 1.564.462 nun fala denguna d'estes llingües indíxenes. Los estudiosos d'Oaxaca consideren qu'hai ente 15 o 16 grupos étnicos nesti estáu.

Nel estáu d'Oaxaca varíen muncho les condiciones xenerales de vida ente los distintos grupos étnicos. El grupu d'estudiu, los zapotecos, ye ún de los más prósperos del estáu, anque equí hai que facer otra precisión. Siguióse namás un criteriu llingüísticu pa nomar a los distintos grupos étnicos o indíxenes de México. Fálase asina de los *mixtecos* pa nomar a los falantes de mixtecu, de los *zapotecos*, etc., y d'esta manera definióse qu'hai alrodiu de 56 grupos indíxenes nel país. En variaes y distintes ocasiones mentóse que'l criteriu llingüísticu ye insuficiente pa falar d'una unidá. Amás, dellos autores dixeren que'l zapotecu nun ye una sola llingua, que tien distintes variedaes dialeutales, que nun ye en realidá una llingua sinón dellos idiomas. Poro plantéase asina qu'hai ente seis y nueve llingües zapoteques.

Amás de la llingua alcontramos otros elementos que nun nos permitiríen falar de la unidá de "los zapotecos": elementos de tipu hestóricu, xeográficu, económicu, socio-cultural y políticu. Nun hai consensu respetu a cuántos grupos de zapotecos puen estremase. Lo primero que pue dicise ye que les condiciones xenerales del valle, de la sierra y del istmu cambien significativamente, siendo meyo-

res les del valle y del istmu y peores les de la sierra. Esti trabayu centraráse n'elementos que son en xeneral comunes pa los zapotecos del valle.

DELLES REFLESIONES SO LA IDENTIDÁ ÉTNICA Y LA SO REPRODUCCIÓN

Los elementos centrales del nuesu planteamientu res-
peutu a la identidá ye considerar la identidá comu un conceutu *rellacional*, o seya, íguase una identidá escontra "otros" y esos otros cambien según el contestu. En casu que presentaremos esos otros son, na comunidá d'orixe, los zapotecos d'otres comunidaes, los mestizos y representantes de la comunidá nacional y los falantes d'otres llingües indíxenes. Na ciudá de México esos otros son los non oaxaqueños o non zapotecos.

La identidá nun ye estática, sinón que ye un procesu *dinámicu* que depende de munches y distintes modificaciones. Esta premisa ta a la escontra d'aquellos planteamientos que busquen la continuidá o permanencia de la identidá na constatación o non d'elementos consideraos tradicionales o carauterísticos d'esos grupos, en muchos casos el llinguax, el vistíu, delles costumes y formes de faceles, etc. Camiento que lo que ye central nun ye la busca de les carauterístiques enantes mentaes sinón les formes nes que los propios grupos planteen la so mesma entidá. Lo que ye central ye atopar la *llende* del grupu, la llende que marca un "nós" comu diferente de los "otros". Camiento qu'esa llende exprésase en conteníu y símbolos concretos, anque esos conteníos y símbolos dependen de camudamientos por ser la identidá un procesu dinámicu.

Otru elementu ye que la llende marcada pol grupu pa estremase internamente nun ye coincidente cola llende que los otros-y dan al grupu pa estremalu. Por exemplu, pa esti casu la llende del grupu exprésase pel conceutu de

“ciudadanu”, términu qu’implica permanencia, obligaciones y drechos y ye lo que marca la identidad y pertenencia a esti grupu particular y non a otru. El conceutu de ciudadanu al que me refiero nun ye l’usáu pol estáu-nación mexicanu. En primer casu los ciudadanos son los homes que llogren esi status al casase y tienen entós qu’entamar a cumplir una riestra servicios pa la comunidá. Les muyeres y los neños nun son ciudadanos en mesmu sen, elles y ellos xúnense a la comunidá gracies al home que ye’l ciudadanu y representante de la familia. El conceutu de ciudadanu mexicanu ye diferente y nun fai falta mentalu, señalaré namás qu’en trabayu plantéase la esistencia de munches identidaes y pertenencies presentes nos individuos. Esto ye, amás de tener un individu u munches identidaes d’acuerdu col sexu, el so grupu xeneracional, la so actividá llaboral, etc., camiento que tamién la identidad étnica, nesti casu, nun implica una non identidad comu ciudadanu mexicanu. Planteo que nun primer nivel, nun nivel afeutivu, persentíu, ta la identidad étnica. Ésta implica la vivencia de les esperiencias y emociones más tempranes, la incorporación poquiñín a poco de los individuos na participación y actividaes de la comunidá y ye la identidad a la que primero se fai referencia, siendo “zapotecu” o “tralcochahuayense”. Nun nivel menos afeutivu y que ta más lloñe, más instrumental, ta’l ser mexicanu; cúmplese coles obligaciones ciudadanes.

D’otru llau, la llende esterna usada pa definir a los miembros d’un grupu determináu camuda según quien seya “l’otru”. Por exemplu, nes comunidaes del valle d’Oaxaca, los zapotecos marquen ente ellos llendes esternes pa definise; por exemplu dizse que cierta comunidá ye de xente más trabayador o más cucio o más favorable a la griesca o que tien vezos distintos en cómo celebren les fiestes del santu patrón, etc. Eses diferencies que se marquen ente los zapotecos de diferentes comunidaes del valle son imperceutibles por exemplu pa los mestizos d’Oaxaca,

que cataloguen a tolos zapotecos embaxu un mesmu rótu-
lu comu “indíxenes” y en dellos casos puen identificalos
comu “zapotecos” y estrémenlos por rasgos visibles comu'l
linguax, el vistíu, etc.

Finalmente, l'otru elementu presente nesta definición de
la identidá ye que camiento, al contrario que dellos auto-
res, que la identidá nun ye un productu d'una decisión
individual (postuláu poles corrientes del *rationale choice*)
nin productu d'una imposición de les estructures so los
individuos (planteamientos funcionalistes). Camiento que
fai falta estudiar esti tema conxugando entrambos ele-
mentos: danse igual les estructures, los elementos organi-
zativos ya institucionales que dan viabilidad y permanencia
a formes d'identidá que la decisión de los individuos de
siguir calteniendo y refaciendo les formes d'identidá.

ESPACIOS Y MECANISMOS DE REPRODUCCIÓN DE LA IDENTIDÁ ÉTNICA NES COMUNIDAES D'ANICIU

Nes comunidaes d'Oaxaca hai un fuerte sentíu localis-
ta, cada comunidá marca les sos diferencies coles otres
comunidaes. Esto obedez a los vieyos y entovía non solu-
cionaos problemes de llendes de tierres del valle d'Oaxaca.
Poro, nun pue plantease la esistencia d'una identidá más
global, o seya que los zapotecos de les distintes comunida-
es seyan pa sentise parte d'un grupu más grande que
podía llamase comu “los zapotecos del valle”. Anque hai
referencies pa unidaes más amplies, comu sentise oaxa-
queñu, compartir delles creencies y espacios rituales,
comu la visita a la Virxe de Juquila, la identidá principal
ye la iguada al rodiu de la mesma comunidá.

Toles comunidaes tienen una organización formal ya
informal propia. Xeneralmente eses formes d'organización
nun s'estremen ente sí, por exemplu, na organización del
cabildo, (o seya'l conxuntu de les autoridaes municipales),

en munches ocasiones camuda un nadín el nome de los puestos y la cantidá de puestos qu'hai. Anque nun hai grandes variaciones, los miembros de les comunidaes consideren que les sos formes d'organización son distintes y nun se xunen ente sí namás que con instancias superiores del gobiernu.

La comunidá política igüenla un grupu de persones que formen el *cabildo* o les autoridaes municipales del pueblu. Esti *cabildo* compónenlu de cincú a diez persones y los puestos xeneralmente son presidente, síndicu, rexidor, secretariu, axuntándose otros puestos según la comunidá. Estes autoridaes élíxeles el pueblu y confirmales supuestamente'l PRI. La realidá ye que les autoridaes que s'elixen son les que queden, menos nos municipios onde hai griesques y nómense persones identificaes colos partidos políticos.

Comu tienen señalao munchos autores, esta forma tradicional d'organización da-yos a les comunidaes dalgún marxe d'autonomía y de control internu de la comunidá. Anque nes comunidaes nun haiga la xerarquía político-relixosa d'antes, (agora son supuestamente independientes lo político y lo relixoso), na realidá tán perentemecíos. Por exemplu n'ayuntamienu tiense un "altar" con unes "imáxenes" a les que se saluda enantes de saludar a les otres persones ellí presentes. Y en toles ceremonies polítiques los elementos y espacios relixosos tán perpresentes. Nel únicu sen nel que nun hai una xerarquía político-relixosa ye nel sen de que nun fai falta pasar cargos relixosos pa llegar a los políticos. Sicasí, no político siguese la xerarquía, necesítase que la persona nomada pa cargos superiores diere servicios y cumpliere pa la so comunidá nos cargos más baxos.

Esta forma d'organización política impón una estructura formal que reproduz la identidá. Ye un terrén político onde la llingua tien un puxu especial: nes xuntes y alcuerdos ente los miembros del *cabildo* ye'l zapotecu la llingua

principal. En delles ocasiones les ceremonies fáense n'español pola mor de los forasteros, comu, por exemplu, cuando va xente del gobiernu. Sicasi, el zapotecu ye fundamental ya falase tamién delante los forasteros, especialmente cuando hai un alderique rápidu y comunicase dempués namás n'español la decisión del pueblu.

El conceutu de ciudadanu yá mentáu algama puxu gracies a esa estructura política. Los homes al casase entamen a faer servicios pal municipiu, servicios que se faen gratis y obligatoriamente y que son una forma de llograr prestixu dientru la comunidá: les persones que tuvieren en más puestos y en puestos importantes resulten reconocíos y respetaes pol so serviciu a la comunidá. D'otru llau, les decisiones en cuantes al pueblu tómenles los ciudadanos, o seya, los homes casaos de la comunidá y son ellos los que elixen el nuevu *cabildo*. El trabayu comunitariu obligatoriu y gratuitu, llamáu *tequio*, failu tamién un home de la familia o, si non, págase a alguién pa que lo faiga nel so llugar.

Amás d'esta forma d'estructuración formal de la comunidá hai otres formes d'organización que permiten y dan puxu a la pertenencia a la comunidá. Estes formes son: les celebraciones del ciclu ceremonial comunitariu, *la guelaguetza* y l'ayuda recíproca. En planu personal les distintes celebraciones que se faen en determinaos momentos del ciclu personal, comu'l bautizu, la presentación, anguañu la celebración de quince años (nun se faía antes), *el fandango* y l'entierru diferente según si ye o non un anxelín.

Estes formes d'organización igüen redes y llazos per fuertes ente los distintos miembros de la comunidá. Créase una forma de parentescu más grande, el parentescu ritual, entamándose una rellación de munchu respetu pa colos padrinos.

Estes redes xunen a los miembros de la comunidá en formes d'afeutu y respetu, pero tamién de conducta a siguir en dellos ritos y obligaciones colos parientes.

Toles conductes a seguir nes distintas celebraciones y según los compromisos iguaos tán pertipificaes y ritualizaes; sábese que fai falta ufiertar (ello depende de si se diera antes *guelaguetza* y va devolveise, o si quier dase *guelaguetza* porque ye un pariente'l que tien el compromisu, etc.), cuándu hai que dir a delles fiestes o actos, qué faer nestos casos, cuándu y con quién pue baillase, etc. Les formes d'organización informal de la comunidá qu'imponen y afiten el procesu d'identificación tan perpautaes y ritualizaes. Les formes mentaes d'organización formal ya informal dan-y cadarma y cuerpu a un afitamientu ensin aparar de la pertenencia a la comunidá. Alguién ye zapotecu d'un llugar por faer la "costume" d'un xeitu determináu y ye un orgullu ser a caltener esa costume y amosar a los demás que sigue faciéndose.

Desaniciose na comunidá la memoria hestórica del grupu y ye fragmentada la conocencia que se tien de la hestoria y los vezos. Esto sustitúilo la ritualización: hai muncha ritualización y espérase que se faigan les coses tal y comu tien que ser, importando más el ritual que'l significáu.

Insertárense elementos culturales modernos na sociedá. Por exemplu, agora grábense en video les fiestes y les celebraciones, danse premios a los meyores montadores nel *jaripeo* nes celebraciones de les fiestes rituales, celébrense los quince años, repártese pastel dacuandu nel *fandango*, o *seya*, elementos nuevos. Sicasí, camiento qu'esos elementos nuevos nun desanicien la identidá de los zapotecos comu grupu. Asina, el video afita la identidá, los migrantes que nun son p'asistir a les fiestes reciben dempués la grabación y celebren y recuerden el ritual.

Comu conclusión d'esti apartáu, pienso qu'esti pueblu caltién el puxu de formes y procesos d'identificación que faen posible la viabilidad d'una pertenencia a la comunidá. Esta estructura ye fundamental pa que los migrantes seyan pa seguir xuniéndose y perteneciendo a la comuni-

dá. Vamos describir agora la situación de los migrantes.

MIGRANTES NEL ÁREA METROPOLITANA DE LA CIUDÁ DE MÉXICO Y REPRODUCCIÓN DE LA SO IDENTIDÁ

Los migrantes que viven anguañu nel área metropolitana de la ciudá de México llega sobre too nos años sesenta y setenta. Nun se sabe en realidá'l númeru de migrantes que residen güei na ciudá. Calcúlase que son más de quinientes families, teniendo en cuenta les families de migrantes de Tlacoahuaya y les de los sos fíos que nacieren yá na ciudá.

Los migrantes que llegaren ente los cincuenta y sesenta son los que fueron p'afitar la so posición económica; mercaren casa en colonies que nun tán lloñe, como la "Moctezuma", "Bosques de Aragón", en xeneral en centru y oriente de la ciudá. Los sos fíos fueron pa estudiar dalguna carrera comercial en munchos casos y ente ellos hailos profesionales. A los que llegaren más tarde costó-yos más asitiase y pa tener casa propia tuvieron que dir a colonies que tán más lloñe, comu "Cuauhtepc Barrio Alto", "Jardines de Morelos", pel noroeste del estáu de México.

D'otru llau, aunque los migrantes que llegaren primero tienen meyor situación económica, tamién son los que más sufrieren p'adautase y conocer la ciudá. Nun tuvieron el sofitu de los paisanos que yá vivíen na ciudá y tuvieron que buscar ellos solos trabayu, vivienda, etc. Pero los que vinieren darréu contaben yá con una rede de sofitu que foi perimportante pa entamar la so vida na ciudá.

Iguóse tou un conocimientu en procesu de migración que permitió a los migrantes "saber yá a qué veníen y cómo teníen que faer p'algamar trabayu y sofitu". Esti conocimientu usóse tamién por parte los emigrantes d'agora a Estaos Xuníos.

La mayoría de los migrantes trabayen comu obreros, emplegaos en gobiernu, músicos (pola mor de la muncha tradición musical de les comunidaes del valle de Oaxaca), y dalgunos trabayen pola so cuenta y van dende los que tienen un puestu de *carnitas* o de *tamales* ambulantes o nun mercáu, hasta los que tienen negocios comu peluqueros, *torterías*, y nel meyor de los casos dalgún *despacho de contadores*.

En casu de la comunidá de Tlacoahuaya hai una xuntura fuerte, en xeneral, de los migrantes cola so comunidá d'aniciu, comu vamos ver darréu.

En primer llugar, síguese considerando que la pertenencia principal ye cola comunidá, siéndose "fiu de Tlacoahuaya" o "Tlacoahuayense". Sigue siéndose *ciudadano* de Tlacoahuaya y esa pertenencia espresase y simbolízase de munches formes.

Sigue calteniéndose una fuerte xuntura cola comunidá. Trátase d'asistir a les celebraciones más importantes de la comunidá, dependiendo de les posibilidaes de tener permisos nos trabayos pa poder faltar y de les posibilidaes económiqes. Cuandu nun ye posible asistir trátase de "celebrar" y faer "alcordanza" d'esi día na ciudá. La forma de celebrar depende de la festividá; por exemplu, si ye la fecha de la fiesta titular, faise comida especial comu lo que se come allá nesos díes y alcuérdense de lo que ta faciéndose allá. Si ye la celebración de muertos ponse un altar, anque más pequeñu, y visitase a los familiares llevándoyos dalguna ufierta, faciendo tamién el mesmu "intercambiu d'ufiertes" que se fai allá. En resume, el ciclu ceremonial ritual de la comunidá alita entovía si nun pue dise a la comunidá a celebralo.

No tocante al ciclu ceremonial personal, hai variaciones asgaya. Dellos marcharen a casase a la so comunidá, ficieren el *fandango*, especialmente si entrambos miembros de la parexa son de la mesma comunidá o polo menos del valle o la ciudá d'Oaxaca. Les otres celebraciones del ciclu

personal faense na ciudá, meciendo elementos d'un llau y d'otru. Invítense tamién paisanos de la ciudá y de la comunidá. Adóptense celebraciones que nun se facien allá, comu'l día de los *compadres*, meciendo otra vuelta elementos, porque hai visita a los *compadres* y faise una comida comu na comunidá.

Iguóse na ciudá un espaciu d'identificación comu miembros de la comunidá: l'Asociación Mutualista Pro-Tlacoahuaya. Esta asociación entamóse nos cincuenta y ta siempre en contautu coles autoridaes del pueblu y tien xuntes periódiques, del comité d'asociación, p'aldericar y decidir les coleutes y los llabores a facer. En xeneral les coleutes fáense pola mor de peticiones de les autoridaes municipales per carta o mandando recaos per dalguién de la comunidá. Nun suel dase lo contrario, y tendría que ser dempués de pensalo y decidilo les autoridaes d'allá.

Dende hai 20 años ye un vezu que l'asociación entame una pelegrinación a la villa con tolos paisanos enraigonaos na ciudá. A esa pelegrinación van los d'acá pero tamién dellos miembros de la comunidá que vivieren na ciudá y tornaren a vivir a la comunidá o dellos miembros de la comunidá que nun vivieren na ciudá pero quieren tar na pelegrinación.

Nesa pelegrinación hai una organización dafechu pa llevar comida y bébora porque faise al final de la misa un *convivium* nel atriu de la basílica. Hai comida y bébora comu na comunidá y repártese ente tolos asistentes. El *convivium* amenízase con música, con una banda de músicos que viven na ciudá pero vinieren de la comunidá. Esto faise'l segundu domingu de xineru de tolos años.

L'asociación igua tamién periódicamente recoleutes pa dalguna obra na comunidá, cosa que ye una manera de pagar los *tequios* que nun se ficieren por vivir fuera de la comunidá y comu ye obligación ciudadana dar *tequio*, entós participase con dineru empobinao a determinaes

obres na comunidá.

Dende hai poco l'asociación igua kermesses en mayu o xunu, alrodiu del día de les madres o del día del padre, col aquel d'amosar a los sos fíos los vezos de la comunidá, xuniendo a la xente y sacando recursos destinaos a los gastos que necesiten allá.

Siguen calteniéndose na ciudá otros munchos elementos de la vida na comunidá. Asina, la xente ta avezao a comer les comíes de la comunidá y cuando'l trabayu lo fai posible, colos mesmos horarios.

No tocante a la llingua obsérvase que los que vivieren na comunidá hasta los 18 años siguen usando la llingua zapoteca, lo mesmo en casa que cuando tán con xente de allá o con familiares que los visiten.

Los que migraren pequeños y los fíos de los migrantes yá nun falen zapotecu; entiéndenlu en xeneral y en dalgunos pocos casos, per pocos, son pa falalu, porque los padres-yos lu enseñaren o porque-yos lu enseñaren los güelos. El zapotecu pue desanicíase na ciudá, porque "equí nun tien puxu", "nun ye útil", "nun ye costume d'equí" comu dicen los migrantes. Pero pienso que nun ye l'únicu elementu nin el principal que fai posible iguar una identidá con fuerte xuntura pa cola comunidá d'aniciu.

Otru elementu presente ye la melecina tradicional: la xente confía en *tes*, en *sobadas* y busca *hueseros*. La melecina tradicional sigue alitando na ciudá, mesmamente en casu de los fíos de migrantes, porque la güela ye la que receta qué té ye'l qu'hai que tomar según les molesties. Vase al médicu namás cuando la enfermedá ye grave, pero si non úsense *remedios* o en dellos casos vase a los *hueseros* o *sobadores* nes comunidaes d'Oaxaca.

En toles cases hai un llugar pal *altar con las imágenes*, que ye una copia pequeña del cuartu coles imáxenes que se tien nes comunidaes.

Respeutu a cómo se perciben a sí mesmos y comu perciben a los migrantes por ser zapotecos, ellos consideren

que ye un orgullu tener con puxu la so tradición, la so llingua y les sos costumes, porque too ello ye una riqueza que nun tienen los de la ciudá. Dicen qu'en realidá los de la ciudá son "más indios" (términu usáu peyorativamente pa referise a tontos y torpes) porque nun saben nin falar bien español nin respetar a los demás y nun tienen vezos bonos. Ellos son zapotecos y con munchu orgullu de les sos tradiciones y de la so llingua.

Bibliografía

- Acevedo, M. Luisa. y I. Restrepo.** *Los valles centrales de Oaxaca.* Centro de Ecodesarrollo, Gobierno de Oaxaca. 1991.
- Banton, Michael.** *Racial and Ethnic Competition,* Cambridge. Cambridge University Press. 1993.
- Barabas M. A., M.A., Bartolomé** (coord.). *Etnicidad y pluralismo cultural. La dinámica étnica en Oaxaca.* Instituto Nacional de Antropología e Historia, México. 1986.
- Bartolomé, A., Miguel y A. M. Barabas:** "Los migrantes étnicos en Oaxaca" en INI, *México Indígena.* México: 23-25. (1986).
- Barth, Fredrik** (comp.), *Los grupos étnicos y sus fronteras.* Fondo de Cultura Económica, México. 1976.
- Barre, Marie-Chantal.** *Ideologías indigenistas y movimientos indios.* Siglo XXI Editores, México. 1985.
- Bastide, Roger.** "Memoire collective et sociologie du bricolage" en *L'Année Sociologique,* pp. 78-108 (1970).

- Benítez Zenteno, Raúl** (ed.). *Sociedad y Política en Oaxaca 1980: 15 estudios de caso*. Instituto de Investigaciones Sociológicas, UABJO, Oaxaca. 1980.
- Bruner M., Edward**. "Urbanization and Ethnic Identity in North Sumatra" en *American Anthropologist*, n. 63. (1961).
- Carmagnani, Marcello**. *El regreso de los dioses. El proceso de reconstitución de la identidad étnica en Oaxaca, siglos XVII y XVIII*. Fondo de Cultura Económica, México. 1988.
- Dennis, A. Philip**. *Intervillage Conflict in Oaxaca*. Rutgers University Press, New Brunswick and London. 1987.
- Despres, Leo A.** "Toward a Theory of Ethnic Phenomena" en L.A. Depres (ed.). *Ethnicity and Resources Competition in Plural Societies*. Mouton, La Haya. 1975.
- García C., Néstor**. *Culturas híbridas. Estrategias para entrar y salir de la modernidad*, Grijalbo - Consejo Nacional para la Cultura y las Artes, México. 1990.
- "Escenas sin territorio: cultura de los migrantes e identidades en transición" en Valenzuela A., J. M. (coordinador), *Decadencia y auge de las identidades*, El Colegio de la Frontera, Tijuana, Baja California, México. 1992.
- Hirabayashi, Lane**. "Formación de asociaciones de pueblos migrantes a México: mixtecos y zapotecos" en *América Indígena*. Vol. XVI, n. 3: 579 - 598. (1985).
- Migration, Mutual Aid and Association: Mountain Zapotec in Mexico City*. Tesis doctoral, Departamento de Antropología, University of California, Berkeley. 1981.
- Kearney, Michael**. *The winds of Ixtepeji: World View and Society in a Zapotec Town*. Holt, Rinehart and Winston, Inc., New York. 1972.
- "Borders and Boundaries of State and Self at the End of Empire" en *Journal of Historical Sociology*, vol. 4 n. 3, marzo: 53-73. (1991).
- Beyond the Limits of the Nation-State: Popular Organitations of Transnational Mixtec and Zapotec*

- Migrants*. Trabayu presentáu nel Alcuentru Anual de la American Anthropological Association. San Fco, California. 1992.
- Lynn, Stephen.** *Weaving Changes: Class, Ethnicity and Gender in the Lives of Zapotec Women*. Tesis doctoral, University of Texas Press, U.S.A. 1991.
- Méndez y Mercado, Leticia I.** *Migración: decisión involuntaria*. Serie de Antropología Social, Núm. 72, Instituto Nacional Indigenista, México. 1985.
- Cotidaneidades confrontadas. Reflexiones en torno a una realidad suburbana*. Mineo, IIAUNAM. 1990.
- Nader, Laura.** "Zapotec of Oaxaca" en Wauchope, Robert (ed.) *Hand Book of Middle American Indians*, vol. 7, Great Britain, University os Texas Press. 1969.
- Nair, K. S.** *Ethnicity and Urbanization. A Case Study of the Ethnic Identity of South Indian Migrants in Poona, India*, Ajanta Publications. 1970.
- Peterson Royce, Anya.** *Ethnic Identity. Strategies of Diversity*. Indiana University Press, Bloomington, U.S.A. 1982.
- Stavenhagen, Rodolfo.** "Notas sobre la cuestión étnica" en *Estudios Sociológicos*, II: 1: 135-167, El Colegio de México, México. (1984).
- Whitcotton W., Joseph.** *Los zapotecos. Príncipes, sacerdotes y campesinos*. Fondo de Cultura Económica, México.

abstract

Identity and migration in México City. The exodus from the countryside to the capital and culture of migrants. Language and ritual.